

A *T3R3 : T3L3 TÖVEK ETIMOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

NÉMETH RENÁTA

„[A] word is never - well, hardly ever - shakes off its etymology and its formation. In spite of all changes in and extensions of and additions to its meanings, and indeed rather pervading and governing these, there will still persist the old idea.”

(Austin 1979: 201)

1. Dula- : tüle- < tol- : tor-

2004-ben megjelent dolgozatomban (Németh 2004) a korábbi szakirodalom alapján a *dulakodik* : *tülekedik* szó pár etimológiáját vettem újra szemügyre. Vizsgálataimhoz azzal a módszerrel fogtam hozzá, amelyet elsősorban Benkő Lorándnak a *vil-tő* szócsaládját feltáró tanulmányából ismerünk (Benkő 1963). Minthogy a magyarra jellemző magán- és mássalhangzóváltozási, illetve -váltakozási tendenciák figyelembevétele alapján több más szócsaládot is sikerült feltárni, illetve kibővíteni, arra gondoltam, hogy a módszer inverzét is érdemes lenne kipróbálni a gyakorlatban. Ennek megfelelően először egy hipotetikus alakrendszert vázoltam fel, amelynek elemei egyelőre pusztán az egyszeres vagy akár többszörös fonológiai oppozíciók mentén szerveződnek. Meglepő módon az így nyert hipotetikus tövek közül gyakorlatilag mindegyik a magyar nyelv jelentéssel bíró eleme. Azt azonban, hogy ezek a tövek etimológiailag összefüggenek-e egymással, csakis az alapos jelentéstani vizsgálat döntheti el.

A *dula-* : *tüle-* tövek közötti szemantikai kapcsolat feltárása során a *tol* igéhez, illetve a *tula-* : *tola-* teljes tövekhez jutottam el. Bár ez a *tő* akár uráli, finnugor alapnyelvi alak is lehetne, rokon nyelveinkben egyelőre nem találtuk meg – a *tol* igét ugyanis etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tekintik. Ugyanakkor egy újabb hangváltozási tendencia, ill. szabályos hangváltakozás, az $l > r$ ($r > l$), ill. $l : r$ feltételezésével eljutunk egy olyan tőhöz, a **tura-* : *tora-* alakhoz, amelyet a finnugor nyelvek már rég felismertek, ám a magyar megfelelővel való jelentéstani összefüggését eddig nehezen értelmezhetőnek tekintették. A TESz. elismeri, hogy a *torol*, *torlik*, *torlódik*, *torlad*, *torlasz*, *torlaszt* tövek származékszavak, alapszavukat azonban vitatottan mondja. Az EWUng. viszont már egyértelműen emellett foglal állást, hogy a szócsalád elemeit a *tol* igére vezessük vissza. Ennek alapja az a jelentésmozzanat, hogy a *toló* erő hatására a képlékeny anyagok összetorlódnak.

Figyelembe véve, hogy a *torlik* ige egyes nyelvjárásainkban *dorlik*, ill. – a tővégi mássalhangzónak a képzőhöz való teljes hasonulása miatt – *dollik* alakban is él, végül a *dor-* tőhöz jutunk el, mely mai köznyelvünkben legegyszerűbben a *dorgál* igében fedezhető fel. A szó a MSzFE.-ben is szerepel, és – bár az itt talált, majd a TESz.-ben és az EWUng.-ban megismételt szófejtés önmagában voltaképp értelmezhetetlen – a fenti fejtegetések során megrajzolt képbe mintegy utolsó mozaikelemként illesztve azonban nemcsak maga az etimológia válik érthetővé (és nagy valószínűséggel helyessé), hanem az általam rajzolt kép is gazdagodik, és új értelmet nyer. A MSzFE. és a TESz. felsorolja a *dor-* tővel egyeztethető rokonnyelvi szavakat (cser. *torle-* ‘szidalmaz’; ezra (mord.) *tuře-* : *t’uře-*, moksa (mord.) *t’urä* ‘harcol, dulakodik (!),

verekszik'; finn *tora* 'vita, viaskodás, feddés', *toru-* 'civakodik, veszezsik, szid'; *doarro-* 'öklel, tülekedik (!), harcol' stb.), amelyek alapján az EWUng. már egy uráli *tor3 tövet rekonstruál. Ami a magyar szókezdő *d*-t illeti, azt a szóbelseji *r* zöngésítő hatásával magyarázzák. A jelentéstani összefüggés feltárásához egy mai magyar nyelvi kifejezés adhat támpontot: a *megdorogál* ige szinonimája a familiáris nyelvhasználatban a *le tol*.

Ami tehát eddig előttünk áll, az egy ősi *tő*, a *tor3 vagy *tol3 öt egykori veláris allomorfja, amelyek az alábbi négy hangváltozás, ill. hangváltakozás mentén szerveződnek rendszerbe: 1. *l : r*; 2. a szókezdő zárhang zöngétlen (*t-*), ill. zöngés volta (*d-*) (fehér, ill. sziürke cella); 3. a többelseji magánhangzó nyíltságának foka (f. = felső nyelvállású többelseji magánhangzó, ill. k. = középső nyelvállású többelseji magánhangzó); 4. rövid, ill. hosszú többelseji magánhangzó (kisbetű, ill. nagybetű). Az öt egykori veláris allomorf rendszere táblázatos formában a következőképp ábrázolható:

	t- :		d-	
	l : r		l : r	
f.	tul- (<i>tulakodik</i>)	? tur-	dul- (<i>dulakodik</i>): DÚL	? dur-
k.	tol- (<i>tol, tolakodik</i>)	tor- (<i>torol, torlódik</i>)		dor- (<i>dorga, dorgál</i>)

Dolgozatomban arra a kérdésre keresek választ, hogy az egyelőre kérdőjellel megjelölt *tur-* és *dur-* tövek, amelyek a hangalaki oppozíciók alapján logikusan a táblázatba illeszkednek, vajon szemantikai érvek, ismérvek feltárásával bekapcsolhatók-e ebbe a szócsaládba.

2. Dur-

A *dur-* tövet olyan nyelvjárási szavakban találjuk meg, mint *durakodik*, *durakszik*, amelyeket az ÚMTSz. egyértelműen a *dulakodik*, *dulakszik* szinonimájának tart, a *dül* igéről viszont bebizonyosodott, hogy a *tol* ige elhasadt párja. Azokat a szótárazott *dur-* tövű képzett szavakat, amelyekben a 'tol' alapjelentés felfedhető, s ezáltal ebbe a szócsaládba kapcsolhatók, három alcsoportban mutatom be.

2.1. A szemantikailag összetartozó *durmál* 'haragszik', *durcás* '1. morcos', *durmancos* 'durcás, makrancos', *durmonyas* 'durcás, haragos, patvarkodó', *durmatt* 'mogorva' szavakban a *dur-* allomorfoknak a mai *tol* igében megragadható alapjelentésére a TESz. is utal. A *durcás* szócikknél a következőket olvashatjuk: „eredetibb jelentése konkrét lehetett: a testnek olyan elváltozását (pl. a tokának a nyak leszegésével együtt járó kigyürödését vagy a fej hátravetésekor láthatóvá váló ádámcsutka kidudorodását) jelenthette, amely jellemző volt a valaminek ellenszegülő vagy dacoskodó emberekre”.

2.2. A belülről kifelé irányuló *toluló* mozgás révén létrejött púp, duzzanat mint névadó jegy alapján kapcsolhatók ehhez a csoporthoz a *durc(a)* 'kenyér kidudorodó, ropogásra sült része', *durcás* '2. gyürkés (kenyér)', *durcos* 'púpos', *durackos* 'pattanásos, bibircsókos' szavak is. A TESz. például felveti, hogy a *durc-* *tő* a *dúc* 'gyürke; kinövés; hátbaütés'¹ jelentésű szóból származik. Az *rc-*s formát a TESz. elhasonulással magyarázza egy korábbi *duccos* alakból. Kérdés, miért ne lehetne a *durcos* alakból teljes hasonulással magyarázni a *duccos*, és abból a *dúc* alakot? Az olyan magyar szavak, mint

¹ Vö. *tol, taszít*, majd 4.1.-ben *túrós*.

harc, karc, morc, porc, pörc, perc etimológiai szótáraink tanúsága szerint egy *-szol > -col* gyakorító képzőbokros alakból elvonással keletkeztek. Így elképzelhetőnek tűnik egy *duro- + -szol > durszol > durcol* fejlődési sor nyomán létrejött ige, amiből elvonható a *durc* tő, és ez tovább is képezhető.

Ezen a ponton mindenképp meg kell említenünk a *duzzad* szócsaládját, ugyanis alakilag és jelentéstanilag is idekapcsolhatóknak látszik. Etimológiai szótáraink szerint a *duzzad* szócsaládjába tartoznak a következő szavak: *felduzzad* ‘feldühösödik’, *duzzog*, *duzzaszt*, *duzzan* ‘duzzogva ránt egyet a vállán’, *dúz* nomenverbum: igeként ‘főlemel, feltol’; főképp *feldúzza* az orrát, azaz gögjében vagy haragjában felüti, feltartja; *feldúzza* a pofáját, vagyis felfújja’, főnévi jelentése ‘kiemelkedett, kidudorodott, felpuffadt rész’, *feldúzza* magát ‘dühből felfújja magát’, *duzmad* ‘haragjában vagy gögjében felfújja magát’, és *duzma* ‘gögből vagy haragból eredő felfúvódás’, stb. A két szócsalád összekapcsolhatósága a jelentéstan oldaláról elég világos: a *dur-*, ill. a *duz-* tő egyaránt a belülről kifelé irányuló, *toluló* anyag hatására létrejött formát, vagy magát a mozgást jeleníti meg. Alaki oldalról az a kérdés vetődik fel, hogy ez a két tő nem lehetett-e valaha egymás allomorfiája. Erre nézvést a CzF.-ban találunk támpontot, ahol ugyanezek a lexémák *dur-* tövel is szerepelnek: *durza* ‘durva, nyers, duzzogó, haragjában, bosszújában eltorzuló’, *durzad* ‘harag, bosszú, vagy félelem miatt mintegy dagad, duzzad, borzad’, *durmonyas* ‘duzmonyas’, stb. Ha a *dur-* tövet tételezzük eredetibbnek, a *duz-* alak létrejöttét egy hátraható teljes hasonulással magyarázhatjuk. Például: *duro- + -zad > durzad > duzzad*. A nyelvtudatban ez a tő aztán idővel önállósulhatott.

2.3. A *dur-* tőhöz szintén a *toló*, *toluló* mozgás jegye alapján tartozónak látszik két olyan tájnyelvi szó, amely a nemi aktusra vonatkozik: *durgó* ‘hímvesző’, *durgálódik* ‘közösül.’ Ezek a szavak sokkal közvetlenebbül kapcsolódnak a *tol* igehez, pontosabban annak *tosz-*, *tasz-* allomorfiájához. Ezt a szemantikai érvet látszik támogatni az is, hogy a már korábban a szócsaládba sorolt *dor-* tőből képzett *dorong* – ill. ennek *durung*, sőt *düreng*, *düring* változata – szintén használatos ‘férfi nemi szerv’ jelentésben is. Ugyanezt a kapcsolatot igazolja a SzamSz., amelyben a *dúr* jelentését a szerző a *tol* igevel magyarázza² ‘hevenyében hvová *tol*, hány, szór’, pl. „Csak úgy o-da *dúr-tuk* aszt a kisz szé:nát a hászijá:ra.” Ide tartozik az ÚMTSz. *dúródik* adata, melynek jelentését szintén a *tol* ige képzett alakjaival adják meg: ‘özönlik, tolu1, tódu1 (például halraj a hálóba, nép a vásárba).’

3. Dúr és túr

Köztudott, hogy a magyarban a tövégi vokálisok abszolút szóvégről való eltűnése nyomán a megmaradt CVC szekvencia magánhangzóján gyakran ún. pótlónyúlás ment végbe. Így nem tűnik indokolatlannak, hogy a *tur-* és a *dur-* tövek mellé – a *dul-* : *dül-* mintájára – szintén feltegyük azok hosszú magánhangzós formáit, a *túr*, ill. *dúr* töveket. Azt, hogy ez a két tő egymás elhasadt allomorfiája, nyelvjárási adatok tömege bizonyítja. Néhány példa az ÚMTSz. cédulaanyagából: „a hun a kis malac *dúr*, azon is túl”; „*Dur* a disznó, *dur* a mocsár szélén”; „A konda *durkászta* a zombékot”; „Az ekeka... a földet a paprikatövekhez *dúrja*.” Az egyik legkedvesebb – és legsokatomdóbb – példa a vakond nyelvjárási megnevezése, a *durmó*, ahol a *dur-* ‘túr’ tőhöz

² Figyelemre méltó, és elemzésemet látszik megtámogatni az is, hogy a SzamSz. az igeikötös *feldúr* jelentésének megadásában a szerző a *öltaszígal* igtét használja. Vö. Mészöly szavaival: „[...] valamely szó eredeti jelentésének megállapításában a szófejtőnek nemcsak az segít, ha egy szó több fogalomnak több neve is van” (1982: 96).

egy *-m* gyakorító igeképzős és ahhoz egy folyamatos melléknévi igenévképző csatlakozik. A *durmó* tehát ‘túráló állat’. És valóban, a vakond „alkotása” a vakond túrás, azaz – az ÚMTSz. egyik adata szerint – a durmótúrás. Érdeemes megjegyeznünk, hogy ez is a magyarra oly jellemző tautologikus nyelvi egység, amelyben a két, egykor elhasadt allomorf voltaképp egymást értelmezi. Az EWUng. a *túr* ige szinonimájaként adja meg az 1839-ből származó *dúrni* főnévi igenevet.

Módszertani tanulságai miatt érdemes kiemelni Balogh Lajos idevágó példáját a Büki tájszótárból: „Ehész lehet ez a disznó, mer igen *durgálódik*.” Jelentésmagyarázatában Balogh leírja azt a szituációt, amelyben ez a mondat elhangzott: ‘a disznó orrával az ólajtót lökdösve dörgető hangot ad ki.’ Ami ebben a példában igazán figyelemreméltó, az az, hogy itt magát a motívumváltást érhetjük tetten (vö. Horváth 1993: 87). A *durgálódik* ige töve a *dur-*, ahogy fentebb láttuk, a *tol-* : *tor-* elhasadt allomorfiának tűnik. Ezt a névadó mozzanatot a jelentés magyarázatában szinonimája, a *lök*, ill. *lök-dös* ige képviseli. Ugyanakkor, mivel ezt az etimológiai összefüggést nyilván nem látta tisztán, Balogh gyakorlatilag népetimológias jelentésmagyarázatot alkot, mégpedig úgy, hogy a szituációra jellemző mozzanatok komplexumából egy másikat emel ki, mint meghatározó, névadó jegyet. A *dur-* elemet hangutánzó tőnek tekinti, és ebből származtatja a *durgálódik* igét, ‘dörgető hangot ad ki’ jelentéssel. Idevágó példák az ÚMTSz. cédulaanyagából: „Nézz be a zistállóba, mer a tehenek igen *durgattyák* a jászut”; „Ha megéheznek [a malacok], nem sirnak, nem *duggatnak*, csak várnak”; *durbánkólódik*, *durgatag* a disznó. A jelentés tehát azon az alapon tolodott el, hogy amikor az állat éhes, nyugtalan, akkor az orrával a földet *túrja*, az ólajtót *tologatja*, *durgatja*.

4. *Túr*: ige és főnév – nomenverbum?

4.1. A *túr* ige jelentésszerkezetét az ÉrtSz. és a TESz., ill. az EWUng. lényegében azonos módon ábrázolja. Az elsődleges jelentést a *tajtéket túr* – ma népies, ill. irodalmi stílusértékű – kifejezésben érhetjük tetten (vö. JordK. 484: le ragadangya, meg faggattyá hűtet, es *tayteekot thwr*). A *toló* – *túró* – mozgás itt a vízre hat, és ami ennek nyomán magából a vízből mint anyagból keletkezik, az a *tajték*. A *tajték* szó etimológiai szótáraink szerint ismeretlen eredetű. A TESz. szerint a szóvégi *-k* képzőnek látszik. A *tajték* szó szinonimái egyfelől a *taj*, *tajdok*. A *taj* fő véleményem szerint alkalmasint a *tol* tőnek lehet egy elhasadt allomorfja. Az *l* : *j* szinkrón hangváltakozáson, ill. – diakrón szempontból – az *l* > (*l'* >) *j* hangváltozáson alapul a *tol* és a *toj-* (vö. *tojás*) összekapcsolása. Ez utóbbi allomorf egy másik változata lehet a *taj*, amely a *talyiga* : *taliga*, *toliga*, *talyicska* : *talicska* ‘eredetileg kézzel *tol*t szállítóeszköz’ szavainkban fedezhető fel.³ Ehhez a *taj* tőhöz járulhatott az ősi *-(a)t/-(e)t* műveltető képző, és ehhez kapcsolódhatott a cselekvés eredményét jelölő *-ék* deverbális nomen képző: *talj-* + *-(a)t* + *-ék* > *taljték* > *tajték*. Ezt az elemzést látszik megerősíteni a 2. pontban már említett *duzma* ‘gögből vagy haragból eredő felfúvódás’ szó többi jelentése. A *duzma* második jelentése ugyanis ‘tajték, hab’ – amely a víz tajtékezése során keletkezik, harmadik

³ Etimológiai szótáraink szerint a *taliga* a magyarban szláv eredetű szó. Ugyanakkor egyértelműen magyar eredete mellett szól az, hogy minden nehézség nélkül bekapcsolható a *tol* ige terebélyes szócsaládjába (vö. CzF. 16). Ezt látszik megerősíteni egy modern névadás motívumának feltárása is. A nyolcvanas években sok háztartásban volt használatos egy szöszfelszedésre alkalmas kézi takarítóeszköz, a „szőnyegsöprű.” Ennek közkeletű megnevezése a *tiltoli*. Az eszköz nyilván arról kapta a nevét, hogy hosszú rúdjaival kellett a szőnyegen *tologatni*.

jelentése pedig ‘gőzön párolt étel; felfűjt.’ A jelentéstani kapcsolat ismét a tövek alaki összetartozását látszik igazolni.

A *túr* ige történetileg második, ma elsődleges jelentése ‘állat az orrával, ember valamilyen, főképp hegyes, gyakran kezdetleges eszközzel mozgatja, s ezáltal forgatja a földet, illetve ezzel a módszerrel lyukat, gödröt hoz létre’, pl. „A vakond *túrja* a földet.” Az ÚMTSz. cédulaanyagában szereplő „A ponty *túr*” mondat szintén az eredeti névadó mozzanat elhomályosodására ad jó példát. Itt ugyanis domináns szemantikai jeggyé a *túrás* hatása válik: ‘az iszapban, partban keresve táplálékát, felzavarja a vizet, s így árulja el hollétét a halásznak.’

A harmadik jelentésben a ‘felfogat (vagyis keres valamit), turkál’ mozzanat válik dominánssá, pl. „*Túrja* az orrát. *Túrja* az ételt. Ezt a ruhát *egy turkálóban túrta*.” Az ÚMTSz. cédulaanyagában fellelt adatok szerint a disznó orját, amivel a disznó *túr*, a népnyelv *túró*-nak nevezi: „*túró* val (disznó cók-mókkal) a rossz káposzta is jó.” A galacsinhajtó bogár megnevezése pedig *szartúró*. Érdekes módon a kecske is „*túr*” – *tol* ‘öklel’ – a szarvával. Az ÉrtSz. szerint *túrós* szavunk egyik jelentése ‘ülepre térdrel adott rúgás’ (vö. „Kapsz egy *túróst!*”). A *turcsi* orrú embernek az orra hegye van föl-*to*lva, ahogy ezt a Büssüi tájszótár egy idevágó mondata jól megvilágítja: „A Mariska mög ujan *turcsi*, hogy beleesik az esső az órába.”

A *túr* igét etimológiai szótáraink bizonytalan eredetűnek ítélik, de lehetségesnek tartják, hogy a finnugor korszakból származó ősi örökség. Lakó (1965) azok között a szavak között sorolja fel, amelyekben megőrződött a fgr. *-*r*-. Ezt látszik támogatni a finn *touri*- ‘túr, váj, (ki)ás, fel-, ill. megkavar’ tő. Az EWUng. szerint a rokonítás egyik gyengéje, hogy a kapcsolat távoli. Véleményem szerint a fentiekben előadottak után ez a nehézség megszűnik, és a tő az elismerten uráli eredetű *tor3 tőhöz vonható. Etimológusaink a másik kritikus pontot abban látják, hogy a finnben ennek a tőnek palatális hangrendű változatai is ismeretesek: *töyri*-, *töyrä*-, ez pedig a kutatók szerint a tő onomatopoeitikus természetére utal. Ehhez két megjegyzést fűzök. Az egyik az, hogy a hangrendi párhuzam néven ismeretes jelenség (Horger 1927; Pais 1959, 1960; Grétsy 1962) nemcsak a magyarra jellemző, hanem a finnugor nyelvekre általában, valamint az indoeurópai nyelvekre is (vö. Umlaut jelenség). A szócsalád felvázolásánál kiindulópontnak tekintett *dulakodik* : *tülekedik* szópárt szem előtt tartva a *türe*- : *tüle*- tövek természetesen szerveződtek a felfedett allomorfolk rendszerébe (vö. Németh 2004). Ettől – úgy gondolom – teljesen függetlenül kezelhető az a kérdés, hogy a tő onomatopoeitikus eredetű-e. Egyébiránt a MSzFE. és a TESz. a *dor*- tővel kapcsolatban megemlíti, hogy hangfestő jellegű, ugyanis hasonló hangalakú és jelentésű szavak más nyelvcsaládokból is kimutathatók. Ezért lehetséges, hogy Gombocz (1960) a *túr* igét a törökből átvett igék között sorolja fel. Mármost kérdés, hogy ezt a tényt valóban csak az onomatopoeízissal magyarázhatjuk-e, ill. ha azzal is magyarázzuk, miért bizonytalanítaná ez el a szemantikai és alaktani szempontból idekapcsolható szavak összetartozását, akár egy nyelven vagy nyelvcsaládon belül, akár különböző nyelvcsaládok körében? A szavak, a nyelv keletkezésének kérdésével a nyelvfilozófia foglalkozik. Az etimológus annyit mindenesetre talán mondhat, hogy – mivel a cselekvések, történések gyakran járnak együtt hangadással – a végső tő vagy tőallomorfolk eredetét illetően az onomatopoeitikus származás meglehetősen plauzibilisnek tűnik, ahogy ezt egyébiránt a gyermeknyelvi adatok is igazolják (vö. *tütü*, *lili*, *pipi*).

4.2. A *túr* igével kapcsolatban felvetődik a *túr* főnévvel való rokonításának kérdése. A mára már elavult, inkább csak a „Közös lónak *túros* a háta” közmondásunkban

élő *túr* főnév mai jelentése ‘emberen lovaglástól, állaton hám, iga, nyereg dörzsölésétől keletkezett seb.’ A *túr* főnév etimológiai szótáraink szerint szlovén eredetű, a *tvorb* ‘kelés’ szó átvétele. Meglehet azonban, hogy ismét arról van szó, hogy az eredeti névadó jegy elhomályosulása miatt nem látjuk a *túr* igével való etimológiai kapcsolatot, és így a finnugor eredetet. És persze azt is számításba kell venni, hogy amennyiben hangutánzó töről van szó, amely több nem uráli nyelvben is megtalálható, és az emberi gondolkodás, metaforaalkotás mechanizmusai hasonlóak voltak, akkor a közös töből a szlávban is létrejöhett egy olyan lexéma, jelen esetben a *tvorb* ‘kelés’, ami a magyarban vagy nem volt meg, vagy eddig nem tudtuk, hogy nyelvünkben is meglehetett, ezért idegen nyelvben keressük a gyökerét. Ez utóbbi esetben pusztán konvergenciajelenségről van szó. Az ÚMTSz. cédulaanyagában ugyanis a *túr* főnév jelentése: ‘a seb kiállós, leszáradó teteje, var.’ Ebben az értelemben beszélnek a seb *túr*-járól.

4.3. Ha elfogadjuk, hogy a *túr* főnévként eredetileg a ‘kiállós, trapéz keresztmetszetű var’-t jelentette, ez a lexéma is nomenverbumaink sorát látszik gyarapítani. Ezt a feltevést támogatják olyan szavaink, mint a *túr*, *túrás*, *turzás*, *turolás*, *torlás*, amelyek részben egymás szinonimáiként is használatosak, nomen actionis, ill. nomen acti jelentésükben egyaránt. A közös jelentéselem mindkét esetben felfedhető. A cselekvés, történés megnevezéseként maga a *toló*, *túró* mozgás ragadható meg. Ezt a gyakorító *-l*, *-z* képző erősíti.⁴ A *turzás* például bányászati szakkifejezés, jelentése: ‘a hasznos ásványok, ércek (fel)kutatása (próba)ásással.’⁵ Nomen acti értelemben a közös névadó jegy az anyagra ható *toló*, *túró* mozgás eredményeképp létrejött térforma: kicsiben a *vakondtúrás*, nagyban a jégtáblák egymásra *torlódása* révén kialakult trapéz- vagy háromszög keresztmetszetű *jégtorlasz*: *turolás*, ill. tavakban, tengerekben a part közelében a hullámozgás (‘tajték’) és az árapály hatására keletkező hosszú, keskeny, a parttal párhuzamos sziget vagy víz alatti gátszerű kiemelkedés: *turzás*.

5. Összegzés

Dolgozatomban a *tol* ige rendkívül terebélyesnek tűnő szócsaládjába igyekeztem alaktani és szemantikai érvekkel megtámogatva további elemeket bekapcsolni. Módszertani szempontból fontosnak tartom megemlíteni, hogy az etimológiai vizsgálatokban fokozott szükségét érzem a nyelvjárási anyag alapos tanulmányozásának. Nem tértem ki az afféle „titokzatos” etimológiájú kifejezések magyarázatára, mint amilyen a *dúr* főnév kapcsán előkerülő *dérrel-dúrral*. Ezeket nyelvészeink hajlamosak a játékos szóképzés címkével illetni, ahelyett hogy esetleg feltételeznék, hogy a kifejezés megalkotói „értelmes”, azaz jelentéssel kapcsolatot láttak a két szó között, hiszen az ikerítés különféle válfajai a hangrendi párhuzam nyelvünkbeli működését igazolják. A nyelvjárási *dercedurcáskodik* ‘makacskodik’ (SzegSz.), *der-dúr* (sőt *dír-dúr*) ‘zsémbeskedő, zsörtölődő’, *dérendőc* ‘durcáskodó’ lexémák például elvezetnek a *derce* és a *der* > *dér* tőhöz, ez pedig a fonológiai oppozíciók mentén és a szemantikai összefüggés alapján visszakapcsol bennünket a *dur*- tőhöz (vö. *durcás* ‘makacs’), ráadásul a *derce* ‘a kenyér kidudorodó, ropogásra sült része, gyürkéje’ jelentésben is használatos (vö. *durca* ‘ua.’).

⁴ Érdemes megemlíteni az ÚMTSz. cédulaanyagában fellelt *túrockodik* ‘tolakodik’ igét, ahol a *-c* feltehetően az *-sz* gyakorító képző affrikálódott alakja: *túro-* + *-sz* + *-kodik* > *túroszkodik* > *túrockodik*.

⁵ Az ÉrtSz. két példája Jókaitól: „Az első lelet után hozzáfogtak [az aranyrak] a turzásához, gödröket vájtak a földbe.”; „Ő az én hegyeim közt... »turzás« útján felfedezte a kőszent.”

A kutatásaim nyomán szemem előtt kirajzolódó kép bizonyos tekintetben – mondhatni – ijesztő, ugyanakkor csodálatos is, úgyhogy pontosabb lenne „szent borzadályról” beszélni. Az etimológiákon való elmélkedés – még ha néhány összefüggés nem is állja meg a helyét, vagy legalábbis egyelőre nem támogatható meg a mai tudományos kritériumoknak megfelelően (s tán soha nem is lesz az) – az élő nyelvet tárja elénk. Megkockáztatom: magának az Életnek a princípiumát engedí közelebről megismerni, azt, ahogy az Egy szaporodni kezd, és önmagát, saját anyagát sokszorozza meg, létrehozva így a különbözőséget. Az új egységek mélyén azonban mindig az eredeti Egy bújik meg. Csak fel kell fedezni.

FORRÁSOK

- Balogh Lajos 2004: *Büki tájszótár*, Szombathely, Vasi Szemle Szerkesztősége.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I-VI*, Pest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I-VI*, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I-II*, Budapest, Akadémiai.
- JordK. = *Jordánszky-kódex 1516–1519*, Faksimile 1984: Budapest, Helikon.
- SzamSz. = Csűry Bálint 1935–1936: *Szamosháti szótár I-II*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2002: *Új magyar tájszótár I-IV*, Budapest, Akadémiai.
- Várkonyi Imre 1988: *Büssüi tájszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1963: Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez, in Pais Dezső–Benkő Loránd: *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok = Nyelvtudományi Értekezések 38*, Budapest, Akadémiai, 18–39.
- Gombocz Zoltán 1960: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink = Nyelvtudományi Értekezések 24*, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás*, Budapest, Akadémiai.
- Horger Antal 1927: A hangrendi párhuzam, *Magyar Nyelv 23*, 127–38.
- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban (A *hint* ige eredete és rokonsága), in Horváth Katalin–Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*, Budapest, 81–91.
- Lakó György 1965: A magyar hangállomány finnugor előzményei = *Nyelvtudományi Értekezések 47*, Budapest, Akadémiai.

- Mészöly Gedeon 1982: A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete, in *Népiünk és nyelvünk*, Budapest, Gondolat, 90–103.
- Németh Renáta 2004: Még egyszer a *dulakodik* : *tiilekodik* szópár eredetéről, in Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga szerk.: „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*, Budapest, Tinta, 80–95.
- Pais Dezső 1959: Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre, *Magyar Nyelv* **55**, 458–61.
- Pais Dezső 1960: Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez, *Magyar Nyelv* **56**, 311–5.
- Taylor, John R. 1995: Introduction: On constructing the world, in Taylor, John R. – Robert E. Maculay szerk.: *Language and the Cognitive Construal of the World*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 1–21.